

Կը խմբագրուի եւ կը հրատարակուի

ՄԻՒԹԱՐԵՆԸ ՄԻԿՐՈՆՈՒԹԱՆԸ ԿՈՂՄԵՆԻ Ի ՎԻԵՆԱՆ
աշխատակցութեամբ ազգային եւ օտար Քամասէրներու:

Որպէս զի անելի մատչելի դառնայ Ուսումնասիրութեան
օտարալեզու արեւելագէտներուն, յոմագրութիւնս
շարունակաբար պիտի ներկայացնէ նաեւ կարեւոր
բանասիրական յօդուածներուն համառօտ մէկ ամփո-
փումը, միջազգային որ եւ է լեզուաւ:

Բաժանորդագրիմն է առեւ նրկրի
համար՝ 1 ֆռանդ ստերլինգ, կամ յօիկ:

Մեր հասցէն՝

REDACTION DE LA REVUE "HANDES AMSORYA,"
VIENNE (Autriche), VII., Mechitharistengasse 4.

Herausgegeben und redigiert von der

MECHITHARISTEN - KONGREGATION IN WIEN
unter Mitwirkung zahlreicher Armenisten.

Um unseren nichtarmenischen P. T. Abonnenten
die Benützung unserer Zeitschrift zu erleichtern,
werden wir fortlaufend von den wichtigen philo-
logischen Abhandlungen ein kurzes Resumé in einer
europäischen Sprache geben.

Preis dieses Jahrganges £ 1.—.

Unsere Adresse:

ՅՈՒՅԵԿ ԳՐՈՅ

ՄԻՒԹԱՐԵՆԸ ՄԻԿՐՈՆՈՒԹԱՆԸ
ԿՈՂՄԵՆԻ Ի ՎԻԵՆԱՆ

1776—1934

Յուղակիս մէջ Աշխատակցութեան գրասենտրալ ֆրանկով նմ:

- 158. Շար Կ., Ներսէս կայսեր արեւելեան քաղաքա-
կանութիւնը: Թրգմ. Հ. Մ. Հայոցեան: 1930,
8°, էջ 167: (Ազգ. Մատ. 124:) Ձր. 3.—
- 159. Շարէֆ Մ., Հայաստան, Գրգաստան եւ արեւ-
մտեան Պարսկաստան բարեկարգութեան
սեպագրերու համաձայն: Թրգմ. Հ. Բ. Պիլէզիկ-
ճեան: 1904, 8°, էջ է + 222: (Ազգ. Մատ. 50:) Ձր. 3.—
- 160. Ոսկեան Հ. Հ., Եղիա Աստուածատուրեան-Մու-
շեղեան եւ իր գրական արտադրութիւնները:
1927, 8°, էջ 90: (Ազգ. Մատ. 117:) Ձր. 1.—
- 161. — — Յովհաննէս Վանական եւ իւր դպրոցը:
Ա. Յովհաննէս Վանական: Բ. Վարդան Արեւ-
ելցի: Գ. Կիրակոս Գանձակեցի: Դ. Մաղաքիս
արեղայի՝ Պատմութիւն ազգին Նետողաց: 1922,
8°, էջ է + 122: (Ազգ. Մատ. 93:) Ձր. 1-50
- 162. — — Մատենադարանի քննութիւններ: 1. Յով-
հաննէս Մարկապոս: 2. Ներսէսի Լամբրոնաց-
ւոյ ներբողեան ի վերափոխումն Աստուածածնի:
— 3. Մխրթար Գօշ: 1926, 8°, էջ 192: (Ազգ.
Մատ. 112:) Ձր. 2.—
- 163. — — Երգ երգոցի առաջին եւ երկրորդ թարգ-
մանութիւնը: 1924, 8°, էջ 80: (Ազգ. Մատ. 107:) Ձր. 1.—
- 164. Չագրեան Հ. Ե., Պատմութիւն Հայոց: (Ա. սոյ-
1851:) Բ. սոյ. 1872, 8°, էջ ԺԶ + 421: (Արմ.
Ընկ. 4:) Սպասած է:
- 165. Պալեան Տ. Եպ., Նշանագիրք Հայոց: 1898, 8°,
էջ 13: 8 վիճակով տարատեղիք: Ձր. 1.—
- 166. Պալեան Հ. Ա., Պատմութիւն կաթողիկէ վար-
դապետութեան ի Հայոց: 1878, 8° մեծ., էջ ԺԴ +
333: Ձր. 4.—
- 167. — — Նոյնը լատիներէն: 1878, 8° մեծ., էջ 274:
Սպասած է:
- 168. Պետրուսէն Հովգեր, Հայերէն եւ դրացի լեզու-
ները: Թրգմ. Հ. Բ. Կէտիկեան: 1907, 8°, էջ
ԺԱ + 264: (Ազգ. Մատ. 52:) Ձր. 5.—
- 169. — — Համառօտ կենսագրական Սոֆուս Բուզ-
զէի: 1907, 8°, էջ 10: Ձր. —40
- 170. — — Հին հայերէնի ցուցական դերանունները:
Թրգմ. Հ. Բ. Տաշեան: 1907, 8°, էջ է + 90:
(Ազգ. Մատ. 54:) Ձր. 2.—
- 171. — — Նպաստ մը հայ լեզուի պատմութեան:
Թրգմ. Հ. Գ. Գարանֆիլեան: 1904, 8°, էջ Ը +
87: (Ազգ. Մատ. 47:) Ձր. 1.—
- 172. Պիսան Գեորգի, տե՛ս Գեղբիւս Ա., Ուղեւորութիւն
ի Փոքր Ասիա:

ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՌԻՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԹԻԻ 1-3 ՅՈՒՆՈՒԱՐ-ՄԱՐՏ Յ. ՏԱՐԻ 1936

ՐԻՒՐԸՍՊԻ ՅԺԳՈՇՈՎ ԵՒ ՀՐԾՆԵՆՈՎՈՐՆ
ՄԱՋԻՆԻ ՀՈՅ ԱՆԵՆԳՈՎՈՐԻ ՄԷՋ ԸՍՏ
ՄՈՂՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻՆՈՅ

Ա.
1. Մ. Խորենացւոյ «Հայոց պատմու-
թեան» գրութեան ժամանակի նկատմամբ իմ
ուսումնասիրութիւններս բերած էին զիս այն
համոզման, թէ Մովսէս ապրած է Ը. դարու
վերջին եւ Թ. դարու առաջին քառորդին եւ
«Հայոց պատմութիւնը» գրուած է իւր 810ին
Հարաւային Հայաստանի իշխան Սահակ Բա-
գրատունւոյ հրամանով¹: Ա. Չամինեան²,
Յ. Մանանդեան³ եւ Հ. Վ. Հացունի⁴ ըն-
դունելի չգտան իմ հաստատութիւնս: Չա-
մինեան Հայոց Պատմութեան գրութեան տա-
րին 2. դարու վերջին քառորդին փնտոց.
Մանանդեան Թ. դարու Բ. կէսին եւ Հա-
ցունի պնդեց թէ 669էն յառաջ⁵ արդէն հրա-
պարակի վրայ գոյութիւն ունէր «Հայոց
պատմութիւնը». Մ. Խորենացի գրած է զայն

«459—465 թուականաց միջեւ»: Չեմ ուզեր
վիճարանել այստեղ: Կը հաստատեմ միւսան-
գամ, թէ 810էն յառաջ գոյութիւն չունէր Մ.
Խորենացւոյ Հայոց պատմութիւնը. եւ կ'ա-
ւելցնեմ թէ այն տեսած է խմբագրութիւն մը
Աշոտ Մեծ Բագրատունւոյ օրով, հաւանորէն
Սահակ Մուսա Տայեցւոյ ձեռքով. վերջին
կէտս կը մնայ ինձ դեռեւս ապացուցանել
պատեհ առթիւ:

2. «Հայոց Պատմութեան» Ա. Գրքի վերջը,
արտաքոյ Գրոց գետեղուած է յաւելուած մը
«ի Պարսից առասպելաց յաղագս Բիւրասպեայ
Աթաւհակայ» (էջ 89—92, սոյ. Արեղեան-
Յարութիւնեան): Այս Յաւելուածը նախ-
նարար գետեղուած էր արտաքոյ Գ. Գրոց,
«Հայոց Պատմութեան» շրջագծէն դուրս. Մ.
Խորենացի կը գրէ. «այլ ծանիր գտելութիւն
մեր առ այսպիսի (առասպելական) բան. զի
ոչ յառաջինս մեր ասացեալ գիրս եւ ոչ ի
վերջինս բանս արժանաւորեցաք շարել, այլ
զատ եւ որիչ» (90). այսինքն յարմար չդա-
տեցինք այս մասը Ա. (կամ Բ. եւ) կամ Գ.
գրոց մէջ գետեղել, այլ «զատ եւ որիչ», ու-
րոյն յաւելուածով մը գետեղեցինք արտաքոյ
«Հայոց Պատմութեան». պէտք է իմանալ
անշուշտ Գ. Գրքէն վերջը: Այս միտքը կը
յայտնէ հեղինակը նաեւ իւր Մեկնաստի ուղ-
ղած հետեւեալ տողերու մէջ. «զի ի վերայ
այլոց անհնարիցն՝ հնարաւոր վասն քո արա-
րելոց մեր (այսինքն Ա.—Գ. գրոց գրու-
թիւնը)՝ կատարեմք եւ զայս» (90). ուստի
Հայոց Պատմութեան գրուելէն վերջը կա-
տարած է Մովսէս իւր պաշտպանին այս
խնդիրքն ալ:

Յաւելուածիս փոխադրութիւնը Ա. Գրոց
վերջը կատարուած է խմբագրչի ձեռքով, որ
տեսնելով Ա. Գրքի վերջին գլուխներու մէջ
Աթաւհակի պատմութիւնը, Բիւրասպի Աթ-
աւհակայ գրոյցն ալ գետեղած է անոր մեր-
ձաւորութեան:

3. Այս Յաւելուածին առաջին հատուածը

¹ Հ. Ն. Ակիւնեան, Մովսէս Խորենացւոյ ժամա-
նակն եւ անձնաւորութիւնը: Անահիտ Ա. Ն. Հ.
(1929), Թ. 4, էջ 67—77: Նոյն՝ Ղեկնող երէց եւ Մ.
Խորենացի. ի գիրս՝ Մատենադարանի հետազոտու-
թիւններ, Գ. (Վիեննա 1930), 127—291 = Հանդէս
Ամսօրեայ, 1930, էջ 8—41, 129—156, 257—272 եւ
381—404: Նոյն՝ Moses Khorenatzi, Die Abfassungs-
zeit der Geschichte Armeniens und die Persönlich-
keit des Geschichtsschreibers in neuem Lichte be-
trachtet, W. Z. K. M. 37 (1930), 204—217. Նոյն՝
M. Chorenaci ի գիրս՝ Pauly-Wissowa-Kroll, Real-
enzyklopädie, Suppl. VI (1935), 534—541.
² Ա. Չամինեան, Մովսէս Խորենացին. իր ժամա-
նակը, ընկերակիցներն ու գործերը. Անահիտ Գ.
(1931), Թ. 1—2, էջ 117—136:
³ Յ. Մանանդեան, Խորենացու առեղծուածի լու-
ծումը. Երևան 1934:
⁴ Հ. Վ. Հացունի, Մովսէս Խորենացին կը գառ-
նայ ի Ե. դար. Բանաստեղծութիւն. Վենետիկ 1935:
⁵ Հաւատացած թէ «Մովսէս Կարանկատուացւոյ»
Պատմութիւնն Աղուանից այս թուականին գրուած է:
Բայց ունէ՞ր այս Պատմութիւնը այժմեան խմբագրու-
թեամբ Ժ. դարէն յառաջ գոյութիւն: Աղուանից պատ-
մութիւնը 4—5 դանազան հեղինակներէ զանազան ժա-
մանակներու մէջ գրուած հաստատման համարու-
թիւն մըն է անձնօթ խմբագրէ մը, որ հաւանորէն
ԺԱ. դարուն ապրած է: Այս մասին ընդարձակ այլուր:

11 739-58

կը ներկայացնէ Պարսից Առասպելին կարեւոր գծերը Բիւրասպի Աժդահակայ մասին. Բ. հատուածը, որ «Ստորագրութիւն» խորագիրը կը կրէ, կու տայ «որ ինչ սակս Բիւրասպեայ հաւաստիք», այս ինքն Առասպելին պատմական ուղեւորութիւնը:

Աչքի կը դարնէ հոս այն իրողութիւնն, որ Սորենացոյ «Ստորագրութեան» մէջ նկատուած «Բիւրասպի Աժդահակը» իւր նկարագրականութիւնը բոլորովին կը խոտորի այն «Բիւրասպի Աժդահակէն», զոր կ'ենթադրէ «Պարսից Առասպելը»: Կարեւոր կը համարւի Ա. եւ Բ. հատուածները ուսումնասիրելու դատ դատ:

4. Մ. Սորենացի խօսքը ուղղելով իւր Մեկենասին՝ Սահակ Բագրատունոյ կը գրէ. «Բայց զի՞նչ արեւօք տարիանք քեզ եւ Բիւրասպեայ Աժդահակայ փծուն եւ անճոռնի առասպելքն իցեն. եւ կամ է՞ր սակս զմեզ Պարսից անյարմար եւ անոճ բանից, մանաւանդ թէ առաւել վասն անբանութեան՝ առնես աշխատ:

1. եւ անբարի առաջնոյ նորա (Բիւրասպ Աժդահակայ) բարերարութեան.

2. եւ դիւաց նմա սպասաւորութեան («նամուկ սատանայի, ասեն, սպասաւորելով՝ լինէր կամակատար»):

3. եւ ոչ վրիպեցուցանել կարելոյ զվրիպեալն եւ գտուտն.

4. եւ ուսոցն համբարումն («պարգեւ ի նմանէ խնդրեալ՝ համբարէր գտուտն»):

5. եւ անդուտ վիշապացն ծնունդ.

6. եւ յայնմհետէ չարութեան յանախութիւն.

7. ծախել զմարդիկ ի պէտս որովայնի («անբար մարդիկ սկսաւ գոնել դիւաց»):

8. իսկ ապա եւ Հրուդեայ ումենն գնա կապել սարեօք պղնձեօք.

9. եւ ի լեառնն տանել որ կոչի Դըմբարնդ.

10. այլ եւ ի նանապարհի ննջելն.

11. եւ տանել գնա յայրս ինչ լերինն եւ կապել.

12. եւ գինեմն (Հրուդէն զպաակեր իւր) անդրի ընդդէմ նորա հաստատել.

13. յորմէ պակուցեալ՝ հնազանդեալ կայ շղթայիցն.

14. եւ ոչ գորէ ելանել եւ ապականել գերկիր»:

5. Արդէն շատ անգամ հաստատուած է, թէ Մ. Սորենացի այս 1—14 կէտերու մէջ

պմփոխած է Իրանեան հին աւանդալէպ մը, զոր ժ. դարուն լսած է նաեւ Ֆիրդուսի նոյն «ի Պարսից առասպելաց» եւ ընդարձակած է իւր բանաստեղծի զըջով Շահնամէի առաջին Գրքի մէջ իբրեւ Չահակի պատմութիւն:

Առասպելս, որ հիմ ունի իրեն Իրանեան ծագումէ աւանդալէպ մը, ընթացք առած է Իրանէն եւ անցած է ժողովուրդէ ժողովուրդ, շատ սիրուած է մանաւանդ Կովկասեան աղ-գերու քով, որոնք աւանդած են նոյնը այլ եւ այլ գունաւորմամբ: Հայոց Արտաւազդի, Շիրազի եւ Միհրի, Վրաց Ամիրանի եւ Յունաց Պրոմէթէոսի աւանդալէպերը յէականս կ'ընդգրկեն զիրար եւ Իրանեանին հետ կապ ունին:

6. Մովսէս Սորենացի, որ յառաջ կը բերէ զժամութեամբ այս աւանդալէպը «ի Պարսից առասպելաց», լսած է զայն ոչ թէ ուղղակի Պարսից բերնէն, այլ հայ ժողովրդեան «առասպելներէն», թէեւ կը լռէ խոստովանիլ այս աղբիւրը: Ինձ կը թուի թէ մենք ունինք հոս «Բիւրասպի Աժդահակ» աւանդալէպը շատ հին հայերէն թարգմանութեամբ, որ իւր հնութեամբ ժամանակակից է Արշակունեան շրջանի այն հայերէն անդիր զրականութեան մնացորդներուն, որոնք պահուած են Փաւստոս Բիւզանդի, Մ. Սորենացոյ եւ Գրիգոր Մագիստրոսի քով:

Երկարմատեան վարդապետութեան ծր-նունդն է աւանդալէպս. բարեոյ եւ չարի կոխը կը ներկայացնէ: Զանդիկ գրականութիւնը խօսելով Հրուդէնի (Θραεταona) մասին կ'ըսէ. «անիկա էր, որ սպաննեց Դահակ Վիշապը, որ երեք երախք, երեք գլուխ, վեց աչք եւ հազար զգայարանք ունէր, այն հզոր, զիւսկան գազանը, զոր ստեղծած էր չար դեւը ի վնաս երկրաւոր էակներու՝ ապականելու համար արդարներու ժողովուրդը»:

Ֆիրդուսի աւանդալէպին պատմական հանդերձ զգեցնելով՝ այսպէս կը ներկայացնէ. Թեհմուրազ թագաւորի գահին վրայ կը բազմի անոր որդին Չեմշուդ: Անիկա կը թագաւորէ Իրանի վրայ 700 տարի: Բովանդակ տիեզերքը կը հպատակէր անոր. կը հնազանդէին անոր հրամաններուն նաեւ գեւերն եւ ոգիները: Անիկա ծագկեցուց Պարսկաստանի մէջ քաղաքակրթութիւնը. հպարտացաւ, եւ ուրից որ մարդիկ իրեն ինչպէս Աստուծոյ երկրպագութիւն մատուցանեն:

Նոյն ժամանակները Տաճկաստանին կ'ընդ-կէր բարեպաշտ թագաւոր մը Մերգաս ա-

նուն: Անիկա Դահակ (Չահակ) անուն որդի մ'ունէր, որ նաեւ Բիւրասպ կը կոչուէր, վասն զի տէր էր 10.000 ոսկեանձ ձիերու: Իր ղեկը թելադրեց իրեն, որ սպաննելով հայրը՝ ինքը նստի անոր գահին վրայ: Դահակի համաձայնութիւնն առնելով Իրլիս՝ Մերգաս թագաւորը խոր փոսի մը մէջ կը գլորէ եւ կը սպաննէ: Հայրասպանն Դահակ կը տիրանայ գահին: Իրլիս այս անգամ դեղագէմ երիտասարդի կերպարանքի տակ կը ներկայանայ Դահակի եւ իբրեւ խոհակեր կը մտնէ անոր ծառայութեան: Կը պատրաստէ իւր տիրոջ համար անասուններու մսով կերակուր. առաջին անգամն էր, որ Միւր իբրեւ սնունդ սեղանի վրայ կը հանուէր: Այս ծառայութեանց փոխարէն կը խնդրէ Իրլիս թագաւորէն, որ թոյլ տայ իրեն համբուրել անոր ուսերը: Դահակ կամակատար կ'ըլլայ: Սաւարի ոգւոյն համբուրէն Դահակի ուսերուն վրայ սեւ վիշապներ կը բուսնին: Կը հրամայէ թագաւորը, որ կտրեն վիշապներու գլուխները. բայց անօգուտ. անոնք նորէն կ'աճին: Բժիշկները անձեռնհաս կ'ըլլան դարման տանիլ: Իրլիս բժշկի կերպարանքով կը մերձենայ Դահակին, խորհուրդ կու տայ անոր, որ մարդկային ուղեղով կերակրէ վիշապները. կը յուսար չար դեւը, թէ այս եղանակով պիտի ջնջուին աշխարհէս մարդիկ:

Այս միջոցին Իրանի մէջ ապստամբութիւն մը կը ծագի. ամբոխը կը հալածէ Չեմշուդը: Անոր տեղ Իրանի թագաւոր կը հրաւիրուի Դահակ: Հազար տարի կը թագաւորէ Դահակ Իրանի գահին վրայ. անթիւ չարիքներ կը կատարէ: Անոր վիշապները կերակրու համար օրական երկու մարդ կը դոհէին:

Երբ կը կատարուէին այս չարիքները Իրանի մէջ, Չեմշուդի ցեղէն կը ծնի Փերիզուն (Հրուդէն): Սա իւր հօրը՝ Չեմշուդի սպանուելէն ետքը կը թագչի անտառի մը մէջ. զինքը կը կերակրէր Պերմայէ կոչուած գարմանալի կովը: Երբ այս տեղ ալ կը հետապնդուի Փերիզուն Դահակի ծառաներէն՝ մօրը հետ կը փախչի Հնդկաստան եւ փարս հովուի մը քով ապաստան կը գտնէ: Փերիզուն լսելով մօրմէ թէ Թեհմուրազ թագաւորի ցեղէն է եւ այս պատճառաւ կը հարածուի Դահակէն, կ'երդնու իւր հօրը վրէժը լուծել անկէ: Դէպքերը կը նպաստեն իրեն: Կաւէ, Սպահանցի գարբին մը, որուն 17 որդիները կեր եղած էին Դահակի վիշապնե-

րուն, տեսնելով որ իր վերջին որդին ալ պիտի դոհուի, կը բարձրացնէ իւր դարբնի կաշեայ գոգնոցը նիղակի ծայրը եւ անցած ամբոխի գլուխը կը քաշէ չարագործ Դահակի վրայ. ամբոխին կը խառնուի Փերիզուն, զինուած անգին լախտով մը, որ կովի գլխու մեծութիւնն ունէր: Ապստամբները զինքը իրենց առաջնորդ կ'ընտրեն: Կ'ընդհարուին անոնք քանիցս Դահակի զօրքին հետ. ի վերջոյ կը յաջողի Փերիզուն իջեցնել իւր լախտը Դահակի գլխուն եւ գետին կը կործանէ գանիկա: Բայց Սերոշ հրեշտակը խորհուրդ կու տայ իրեն, որ փոխանակ սպաննելու Դահակը՝ քաշէ տանի գանիկա Դեմաւենդ լեռը եւ հոն խոր այրի մը մէջ բեւեռէ ժայռի մը: Փերիզուն կը հետեւի խորհուրդին: Դահակ բեւեռուած է հոն ժայռի մը. ու երբեմն երբեմն կատղելով յառաջ կը բերէ երկրաչարժներ: Այսպէս Ֆիրդուսի:

Ֆիրդուսի անձանթ մնացած է աւանդալէպին այն տեղին, ուր կ'ըսուի թէ Հոուդէն «զինքն անդրի ընդդէմ հաստատել, յորմէ պակուցեալ՝ հնազանդեալ կայ շղթայիցն»: Թէ հայ աւանդալէպը «Պարսից առասպելի» մէկ հարագատ գիծը պահպանած է, կը տեսնուի Իրն ալ-Ֆաքիհ ալ-Համադանի արար աշխարհագրին հաղորդած նոյնանման տեղեկութիւնէն, որուն համաձայն Աֆերիզուն (Հրուդէն) զիւրաւարժ Դարբնայ գիւղ կոչուած լեռան վրայ բանտարկելէն եւ հսկողութեան յանձնելէ ետքը «անոր (Բիւրասպի) առջեւ Աֆերիզունի նմանութիւնը կանգնել ստուա լեռան քարանձախի մը մէջ եւ գանիկա այս պատկերով կապեց»:

Ինչ որ կը պատմէ Իրն ալ-Ֆաքիհ լեռան շուրջը գտնուող դարբններու մասին, նոյն կը հնչէ այն առասպելին հետ, նկատմամբ Արտաւազդի, զոր յառաջ կը բերէ Մ. Սորենացի, Բ. 61: Արտաւազդի զրոյցը ունի իր մէջ գծեր, որոնք կապ ունին Աժդահակի զրոյցին հետ. «Զրուցեն զամանէ եւ պառաւունք, եթէ արդեւեալ կայ յայրի միում, կապեալ երկաթի շղթայիւք. եւ երկու շունք հանապազ կրծելով զշղթայսն՝ ջանայ ելանել եւ առնել վախճան աշխարհի. այլ ի ձայնէ կռանահարութեան դարբնաց զօրանան, ասին, կապանքն: Վասն որոյ եւ առ մերով իսկ ժամանակաւ բազումք ի դարբնաց զհետ երթալով առասպելին՝ յաւուր միաշարաթուղ երկցս կամ չորիցս բախեն գալին, զի զօրասցին, ասեն, շղթայքն Արտաւազդայ»:

Դրմբաւընդ լեռան ստորոտը տեղի ունեցած կռանահարութիւնը փոխադրուած են նաեւ Մասեաց ստորոտը Աժդահակի առասպելին հետ, որ հոս նաեւ Արտաւազդի մերձեցուցած է պտուաւներէ ոմանց բերանը:

6. Վկայ են այս հնութեան առասպելին անուններն եւ բառարանը, զորոնք Մ. Խորենացի դժուարաւ թէ թ. դարուն ինքնին հայացուցած ըլլայ պարսիկ դրաւոր կամ անգիր աղբիւրէ մը: Անունները աւանդուած են հին ուղղագրութեամբ եւ բառերու ընտրութիւնը կը կրէ դասական շրջանի կնիքը, այն նկարագիրը, որ յատուկ է հին երգերուն:

ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Աժդահակ աւանդալէպին չար ոգին է. անոր զանգիկ ձեւն է *aži dahāka* (ուղղականն՝ *ažiš dahākō*), այն է «Իժ Դահակ» պաղեստի մէջ եղած է *ažidahāk*, նոր պարսկ. *aždahā*, արաբացած՝ *Dahhāk* (*Zohak*): Հայ տառագարձութեան հնութեան վկայ է Եւսեբեայ Գրոնիկոնի թարգմանիչը Ե. դարու առաջին կէսին, որ Մարաց *Ἀστράγος* թագաւորին անունը կը հայացնէ Աժդահակ (Հատոր Ա., էջ 101—102): Անունս նոր պարսկերէնէ փոխառութեամբ ունինք նաեւ Աժդահայ ձեւով, որ հսկայ, անձնեայ, քաջարի իմաստն առած է: Բառին սկզբնական նշանակութեան մասամբ ծանօթ կը ցուցնէ ինքզինքը Մ. Խորենացի, երբ կը գրէ թէ «Աժդահակը ի մեր լեզուս վիշապ է» (Ա. 30): Անունն մէջ «վիշապ» նշանակող մասն է աժ-, զանդ. *aži-*, «իժ», որ իր կարգին կ'ենթադրէ սանսկրիտ *ahi-* «օձ, վիշապ», յունարէն *ἄϊς*, *ἄϊδνα*, հայերէն իժ, հնդեւրոպական *egwhi- արմատէն զարգացած (*Hübschmann, Armenische Grammatik, 450. Աճառեան, Արմատ. Բառագիրք, հ. ք. իժ*): Այսպէս հնդեւրոպական ծագումը իժ բառը զանգիկէն փոխառութեամբ եղած է աժ-. մերձաւոր արմատէ զարգացած է նաեւ հայերէն աձ (հմտ. Աճառեան, Արմատ. Բառարան, ք. ք.):

Բիւրասպի յորջորջումը, զոր կը կրէ Աժդահակ, կը ծագի զանգիկ *baevara + aspa*, բիւր (= 10·000) ասպ (= ձի) ունեցող. ասկէ է պահուելէն եւ պաղեստ. *Bēvarāsp*, նորպ. *Bēvarasp* անունը: Ֆիրզուսի Աժդահակը Իրանեան թագաւոր ենթադրելով, անոր «Բիւրասպ» յորջորջանքը մեկնած է. «վասն զի ունէր բիւր սկիսանձ ասպ»: Մ. Խորենացի

բառիս ուղղական ձեւը գիտէ Բիւրասպի. նոյն ձեւով կ'անուանէ նաեւ Գրիգոր Մագիստրոս (*Թուղթք, էջ 90*): Այսպէս Բիւրասպի կարող ենք հնաձեւ մը նկատել, «Բիւրասպեան» իմաստով: Բայց Խորենացի երբ կը հոլովէ «Բիւրասպեայ», կը մոռնայ բառավերջ -ին եւ նմանութեան կը ձգտի «Վշտասպ, -եայ, Շաւասպ, -այ» հոլովաձեւին, մինչ ուղղագրոյն պիտի ըլլար «Բիւրասպայ»: Կարելի է սակայն մտածել նաեւ, որ անիկա լսած ըլլայ ժողովրդեան բերնին մէջ «Բիւրասպեայ» ձեւն ալ, ոչ սեռական հոլովով այլ իբրեւ ածական:

Ասպով կազմուած շատ անուններ ունինք, ամէնն ալ պահուելէն փոխառութեամբ. կը յիշեմ՝ Համազասպ, Շաւասպ, Վնասպ, Վշնասպ, Վշտասպ:

Բիւրասպի զործածուած է հոս ածականաբար. այսպիսի բարդութեամբ են՝ բիւրաղբի, բաղմանիկնի, չորեքուսի, երկդիմի, միականի, բաղմաղիմի եւն:

Բիւրասպեայ համազօր է Բիւրասպիի, նոյնպէս Բիւրասպեանը (հմտ. Համազասպեան): Թէ Բիւրասպ-ի եւ թէ Բիւրասպ-եայ հին ձեւեր են, որոնք երեւան կու գան նաեւ դասական մատենագրութեան մէջ:

Հրուդէն ծագած է ճայնափոխութեամբ հին զանգիկ *Θραεταονα-ձեւէն*, որ պահուելէն մէջ եղած է *Frētūn*, պաղեստի մէջ *Frēdūn* եւ նոր պարսկ. *Faredūn*, հմտ. յուն. *Φούρτων*, զօրագլուխն Սանատրուկ Բ.ի, 114ին, որ գրուած է նաեւ *Φουρτουγος* (*Justi, Namenbuch, 331—332*): Թ. դարուն պաղեստերէ կամ նոր պարսկերէնէ հայացնելով աւանու հաւանօրէն Փրեդուն պիտի ստացուէր. մինչ Հրուդէն հին պահուելու ձեւի մը տառագարձութիւնն է, նոյն օրէնքով ինչպէս հրեշտակ (նաեւ հրշտակ), պհլ. *frēštak, պրս. *firēšta*, հրամատար, պհլ. *framātar*, հրովարտակ, պհլ. *fravartak* եւն. Խորենացի պարսկերէն *Farrax*՝ անունը տառագարձած է *hannh + raut*. այսպէս նաեւ Սեբիոս *hannh* (պ. *Farruhan*), *hannh* յազատ = պ. *Farrux-zād*, *hannh*-Որմիզդ, պ. *Farrux-Hormizd* եւն: Նոյն սկզբունքով նաեւ պ. *Faredūn* պիտի տառագարձէր *hannh* ուն, *hannh* ուն: Ըստ այսմ Հրուդէն համաձայն հին տառագարձական օրէնքին ճշդիւ տառագարձուած է, որուն համապատասխան է նաեւ յունարէն *Φούρτων* (*Φουρτων* = Հրուդէն, Հրուդէն):

Դրմբաւընդ լեռը, որ Մ. Խորենացու ընծայուած Աշխարհացոյցի մէջ (էական մասով Ե. դարու Բ. կէսէն) Դմբաւանդ ձեւով աւանդուած է (էջ 40, հրտ. Սուքրեան), եւ թովմ. Արծրունու ջով Դնրուինդ (38) կը գրուի, պահլ. *Damāvand, Dimbhāvand, Dabāvand* անունն է, որ նոր պարսկերէնի մէջ *Damāvand* եղած է. Դարաւանդ գիտէ անունս նաեւ Գրիգոր Մագիստրոս («գիտեմ եւ զԲիւրասպի ի լեռն Դարաւանդ, որ է Կենտոսն Պոնդեայ» (էջ 90, 126, 127). Հիւրշման հնագոյն ձեւն կ'ենթադրէ *Dumbāvand* (*Armenische Grammatik, 37*). հմտ. եւ *Marquart, Eranšahr, 127. պահլաւական Dimbhāvand* ճշդիւ կը համապատասխանէ Դրմբաւանդ ընթերցուածին: Մ. Խորենացի Թ. դարուն հաւանօրէն Դարաւանդ լսած պիտի ըլլար Պարսիկ բերնէ:

ԲԱՌԱՐԱՆԸ

Անդրի, արձան իմաստով, ծագած է յուն. *ἀνδρία* (սեռ. *ἀνδριάντος*), արձան նկարէն, մարդկադէմ, ասկէ անդրիանդ (Եւս. Գր. Բ. 268), անդրիանտագործ (Ոսկ., Մատթ. Գ. 26) (*ἀνδριαντοποιός*), յաճախ կը գործածուի Ե. դարու մատենագրութեան մէջ:

«Ոչ եթէ անդրի ձուլել տեսանիցես» Ոսկ. Մատթ. 527: «Անդրի պատկեր կանգնել ումեք». Կոչ. Ընծ. 102: «ՂԱնդրիդ, ասէ, զամենազարդ... ոչ տաց դիւայ». Ոսկ. Ես. 296: «Ձամենայն տեղիս պատկերս եւ անդրիս նմանութեան իւրոյ լնոյր նա». Եւս. Եկեղ. Պատմութեան, 88: «Անդրիագործ պատկեր». Աղաթ. 37:

Բառս կ'երեւայ թէ հին փոխառութիւն է յունարէնէ: Մ. Խոր. այս նախադասութեան նմանութեամբ ունի տեղիքներս.

«Վերստին շինեաց (զՄժրին)... եւ զինքն սնդրի ի միջին հաստատեաց». Բ. 36: «Մեհեան շինեալ յԱրմաւիր՝ անդրիս հաստատէ արեղական». Բ. 8: «Բայց զանդրիսն զոր արար Վաղարշակ». Բ. 77:

Շատ հաւանական է որ «անդրի» հոս Խորենացու յաւելուած ըլլայ. հնագոյն շրջանին «պատկեր» նախասիրուած պիտի ըլլար:

Ծախել. հմտ. ի չարութիւնս ծախել զաւուրս. Ոսկ. Մատթ. 128. յանօգուտ զինչսն ծախել. անդ, 330. զամենայն սպաս պաշտաման ի պատարագս ողջակիցայն ծախէր. Բ. Մակ. Գ. 3 եւ այլն:

Յանախութիւն չարութեան, դասականաց շատ սիրած մէկ բառն է, որ Խոր. ջով անգամ մը միայն, եւ այն այս նախադասութեան մէջ, կը գործածուի: Հմտ. Ոսկ. Ես., ընչիցն յաճախութիւն, 17. — չարեաց, 29, 337. — թշուառութեանց, 42. — փառաց նորա, 166. — ուղղութեանց, 187. գ— անպաղտութեան կոռն, 310. — կերակրոց, 345. յաճախութեամբ մեղաց, 418. զյաճախութիւնն ցուցէ զխայթողութեանն, 92:

Պակնուլ. Հմտ. Պակնուն եւ պարտասին, Ոսկ. Պաղ. Ա. 85: Միթէ ոչ նստէին շուրջ՝ պակուցեալ պահապանքն, Ոսկ. Մատթ. Գ. 139: Քանզի պակուցեալք էին յահէն, Ոսկ. Մատթ. Գ. 117: Պակեաւ սիրտ ժողովրդեանն, Յեսու Է. 5: Ձի մի պակիցեն յայնչափ զօրաց բազմութենէ, Բ. Մակ. Ը. 16:

Բառս ծանօթ է նաեւ Խորենացու աւելի «զարմանամ» ոչ-դասական իմաստով, հմտ. Հիւսեալ պակեալ ինքնին թագաւորն (ընդ բեմբասացութիւնն Սահակայ), Գ. 65: Ահս պակուցանողս տարազուք յարձակմանց զմիմեամք արկանեն, Ա. 11: (Չանխուլ գործեալ չարիքն) յայտնին եւ աշխարհի առ ի մեղուցելոց պակուցումն, Գ. 25:

Սարիք. Հմտ. Շապուհ «կապէր պատէր երկաթի սարեօք» զԱւետարանն յոր երուաւ թագաւորն Արշակ, Բուզ. Դ. 16: Արձակեաց (Դրաստամատ) զԱրշակ ի կապանացն երկաթեաց, ի ձեռակապացն եւ յօտիցն երկաթոց եւ յանրոց պարանոցէն շղթայիցն սարեացն, անդ, Ե. 7: Ընչաւէտ կապեալ է ի հոգոց որպէս զըուն զի կապեալ է սարեօք (տպ. սարիւք), Վարք Հարանց, Բ. 648 (ձառք Նեղոսի):

Բնիկ հայերէն բառ է (տե՛ս Աճառեան, Արմ. Բառ., հ. ք.), որ գործածուած է միայն յիշեալ մատենաներու մէջ. եւ անգամ մը միայն Խոր. ջով:

Վրիպեցուցանել. Հմտ. Ոչ վրիպեցոյց զարդարութիւն իւր, Մին. ԻԴ. 27: Վրիպեցոյց զքեզ Տէր ի փառաց, Թիւք ԻԴ. 11: Առ ի վրիպեցուցանելոյ եւ արհամարհելոյ, անդ, ԼԱ, 16: Անօրէնութիւնք մեր վրիպեցուցին զայն, Երեմիա, Ե. 25: Ձի վրիպեցուցէ եւ արկցէ ի թերահաւատութիւն, Ոսկ. Մատթ. Ա. 186: Գուցէ յանմահ բարութեանցն վրիպեցուցանիցեմք զանձինս, Ոսկ. Մատթ. Ա. 236: Ձի յայնմ դեղոյ վրիպեցուցէ զքեզ, Ոսկ. Մատթ. Բ. 708: յԱստուծոյ օգնականութեանցն կարիցէ վրիպեցուցանել, Ոսկ.

Ես. 12: Յուդիոյ ճանապարհէ վրիպեցուցանել, Ոսկ. Ես. 175: Կարաց վրիպեցուցանել եւ խոտ(որ)ել, Ոսկ. Ես. 126: Միթէ յԱստուծոյ ինչ վրիպեցուցի, Ոսկ. Ես. 352 եւն: Ի բարեոք ակնկալութենէ վրիպեցուցէ, Եզնիկ, 105: Դիւթութեամբ... վրիպեցուցանէ զմարդիկ յԱստուծոյ ճամբարութենէն, Եզնիկ, 184 եւն:

Սորենացի այլուր ամենեւին չի գործածեր բռն:

7. Առասպելի վերլուծութեան («ստորագրութեան») մէջ կը գրէ Սորենացի (91).

«Ասացեալն ի նոցանէ Բիւրասպի Աժդահակ <էր> առ Ներքովթաւ նախնի նոցա: Քանզի ի բաժանել լեզուացն ընդ ամենայն երկիր, ոչ խառն ի խառն եւ ոչ անառաջնորդ այս լինէր, այլ աստուածայնով իմն ակնարկութեամբ գլխաւորք եւ ցեղապետք որոշեալք զերաքանչիւր սահմանս ժառանգեցին կարգաւ եւ զօրութեամբ: Եւ զայս Բիւրասպեայ հաւաստի անուն ճանաչեմ ես Կենտաւրոս Պիւրիգայ, ի քաղաքականի գտեալ մատենի: Սա ոչ քաջութեամբ քան թէ հարստութեամբ եւ ճարտարութեամբ զցեղապետութիւն ազգին իւրոյ ունէր, հնազանդեալ Ներքովթայ»:

Սորենացի Առասպելին պատմական գիծ մը տալու համար Բիւրասպի Աժդահակը կը ներկայացնէ իբրեւ Պարսից ցեղապետ, որ լեզուաց խառնակութենէն ետքը «ոչ քաջութեամբ քան թէ հարստութեամբ եւ ճարտարութեամբ» ձեռք բերած է «զցեղապետութիւն ազգին իւրոյ», եւ այն «հնազանդեալ Ներքովթայ»: Մասուդիի համաձայն «Ներքովթ կ'իշխէր Բարբելոնի իբրեւ կուսակալ Աժդահակայ Բիւրասպ կոչեցելոյ». կը գրէ Մասուդի (Morondj, I. հմմտ. Quatremère, Journal Asiatique, 1835, էջ 103). «Ջրհեղեղէն ետքը մարդիկ այլ եւ այլ երկիրներու մէջ հաստատուեցան. անոնց թուին մէջ էին նաեւ Նաբութեանք, որոնք Բարբելոնը շինեցին. եւ Քամայ ծնունդք, որոնք նոյնպէս բնակեցան նոյն աշխարհին մէջ եւ ունէին իրենց առաջնորդ զՆերքովթ որ էր որդին Քանանի, որդւոյն Սենքարբի, որդւոյն առաջին Ներքովթի, որդւոյն Քուշի, որդւոյն Քամի, որդւոյն Նոյի: Այս բնակութիւնը տեղի ունեցաւ այն ժամանակ, երբ Ներքովթ կ'իշխէր Բարբելոնի, իբրեւ կուսակալ Աժդահակայ (Dzahhak) Բիւրասպ կոչեցելոյ»:

Ասկէ յայտնապէս կը տեսնուի թէ Մով-

սէս ունէր աչքի առաջ մեկնողական դրուածք մը, որ Աժդահակը որ եւ է կերպով Ներքովթի հետ կապակցութեան մէջ կը դնէր. նման աղբիւրէ մը ուսած կ'երեւայ նաեւ Մասուդի:

Բայց յայտնապէս Սորենացոյ երեւակայութեան ծնունդն է Բիւրասպի նոյնացումը Կենտաւրոսի հետ. այս նոյնացման համար աղբիւր մատնանիշ կ'ընէ. «Ի քաղաքականի գտեալ մատենի»:

«Կենտաւրոս Պիւրիգայ» կ'ենթադրէ Κενταύρος Πυρετός = «Կենտաւրոս Պիւրետոս». Սորենացի «Ի քաղաքական մատենի» անուանս պատահած պիտի ըլլայ «Կենտաւրոսի Պիւրիգայ» այսպէս սեռական հոլովով, որուն ուղղական ձեւը ենթադրած է «Կենտաւրոս Պիւրիգայ»: Սորենացի այլուր գիտութեամբ կամ անգիտութեամբ կենտաւրոսը հայացուցած է «Յուշկապարիկ». «Անդ էր տեսանել զՂապիթեայց եւ զՅուշկապարիկացն կուրս ի վերայ Պերիթեայ հարսանեացն» (Բ. 63). բառական փոխ առնուած Ստոյն Կալիթենեայ Աղեքսանդրի վարքէն. «Եւ անդ էր տեսանել զՂապիթեացն եւ զՅուշկապարիկացն կուրսն ի վերայ Պերիթեայ (22. «Պերիթեայ» եւ «Պիրիթեայ») հարսանեացն եղեալ» (տպ. 27): Եւսերեայ Քրոնիկոնի թարգմանիչը Կենտաւրոսը կը թարգմանէ Իշացուլ. «Իշացուլ եւ Ղապիթաց կուր: Իշացուլքն Թեառաղացոց հեծեալք էին» (Բ. 128): Նոյն գրոց մէջ այլուր (Ա. 22) յուն. ἱπποχενταύρος կը թարգմանուի որ «զձիացուց յուշկապարիկ կերպարանս ունիցին» (ո՛չ ἱπποχενταύρους τῆν ἰδέαν εἶναι). այսպէս նաեւ Ոսկ. Պաղ. Ա. 602 «զձիացուլսն ի քմաց ստեղծանեն»:

Պիւրետոս Կենտաւրոս մը կը յիշէ Ովերիոս (Այլար. 12, 449): Սորենացոյ աղբիւրը անձանօթ է. յամենայն զէպս քաղաքական մատենք չեն:

8. Սորենացոյ մեկնութիւնը Բիւրասպի Աժդահակի մասին, թէ «Եւ այս (= դեւ) սովորեալ՝ որ զհարութիւնն նիւթէր, ուսուցանէր նմա ի տան եւ ի հրապարակս՝ անկասկած զգլուխն ի վերայ ուսոցն Բիւրասպեայ դնելով եւ խօսելով յականջս՝ ուսուցանէր զանբարի արուեստն. զոր յԱռասպելին մանուկ սատանայի, ասեն, սպասաւորելով լինէր կամակատար. եւ ապա վասն որոյ պարգեւ ի նմանէ խնդրեալ՝ համբուրէր զուսան», ուղղակի աւանդաւէպէն վերցուած է այսը,

որ Ֆիրզուսի Իբրիսն է, որ խորհուրդ տուաւ Աժդահակին հայրը սպաննել եւ անոր դահին տիրանալ. «մանուկ սատանայի, ասեն սպասաւորելով՝ լինէր կամակատար», Սորենացոյ ընդլայնումն է Առասպելին. սկզբնաղբին մէջ ըլլալու էր. «մանուկ այսոյն (կամ դիւի) սպասաւորեալ նմա (Աժդահակայ), լինէր սակամակատար <կամաց նորա>»:

«Կամակատար» ունի անդամ մը Եզնիկ (91). «որ է հնազանդ եւ կամակատար»: Նաեւ Աղաթ. 299 խումբ մը ձեռագիրներու մէջ:

Սատանայ, որ ասորերէնէ փոխառութիւն է քրիստոնէական շրջանէն, կարելի չէ հեթանոս հայուն աւանդաւէպին մէջ ենթադրել: «Այս» իբրեւ չար ոգի կարող է հին ըլլալ. Սորենացի այլուր յառաջ բերած է Արտաւազդի առասպելէն տեղիքս. «զողացան զվանուկն Արտաւազդ եւ դեւ փոխանակ եղին» (Բ. 61):

Նոյն պարսիկ աւանդաւէպէն է նաեւ «Եւ ապա՝ վասն որոյ <— ասեն —> պարգեւ ի նմանէ խնդրեալ <զիւրն (կամ այսոյն)>՝ համբուրէր <զեւն> զուսան <Աժդահակայ>»: Այս համբոյրին հետեւութեամբ — վիշապներ կը բուսնին Աժդահակի ուսերուն վրայ: Սորենացի զայս մեկնել ուղեւով կը գրէ. «Իսկ վիշապացն բուսումն կամ կատարելապէս վիշապանալն Բիւրասպեայ որ ասի, է այս. քանզի անբաւ մարդիկ սկսաւ զոհել դիւաց. մինչեւ տաղտկանալ ի նմանէ բաղմութեանն եւ միարանել ամենեցուն եւ հալածել. եւ փախել նմա ի նախասացեալ լեւրինն կողմանս: Եւ ի սաստիկ վարելոյն... ի նմանէ»: Մնացեալը, զոր կը գրէ Սորենացի, Աժդահակի վէպին չի վերաբերիր: Այս տեղ ունինք Առասպելէն հետեւեալ տեղիքներն միայն.

Դեւն, որ կը սպասաւորէր Աժդահակի, փոխաբէն կը խնդրէ, որ թոյլ տայ իրեն Աժդահակ՝ համբուրել ուսերը եւ նա թոյլ կուտայ. «վասն որոյ պարգեւ ի նմանէ խնդրեալ՝ համբուրէր զուսան». այս համբուրած տեղերէն վիշապներ⁶ կը բուսնին: «Վիշապացն բուսումն» կը վերաբերի վէպին. Սորենացոյ գրչէն է «կամ կատարելապէս վիշապանալն Բիւրասպեայ», վասն զի Սորենացոյ ըմբռնմամբ «Աժդահակը վիշապ թարգմանի»: Մինչ

⁶ Հմմտ. Ոսկ. Մատթ., Ա., 446. «Փոխանակ երկուց ձեռացն՝ երկու վիշապ յուսոցն արձակեալ կախիցին»:

լստ ստուգարանութեան է Վիշապ-Դահակ = Իժ-Դահակ:

«Ամբաւ մարդիկ սկսաւ զոհել (Աժդահակ)» ո՛չ «դիւաց», այլ ուսէն բուսած վիշապներուն ի կերակուր: Սորենացին Առասպելին միտքը չէ հասկցած:

Վէպին հարադաս մասն է. «մինչեւ տաղտկանալ ի նմանէ բաղմութեանն <մարդկան> եւ միարանել [ա]լ ամենեցուն (ընդէմ նորա) եւ հալածել (զԲիւրասպի Աժդահակ) եւ փախել նմա ի [նախասացեալ] (Դըմբաււնդ) լեւրինն կողմանս: Եւ ի սաստիկ վարելոյն (բաղմութեանն) զնա՝ թօթափեցաւ ամբոյս նորա ի նմանէ»: Կաւէլի ապստամբութիւնը կ'ականարկուի: Աժդահակ Հրուրէնի հարուածին տակ կ'իյնայ կիսամեռ. աւանդաւէպը գիտէ թէ ի Դմբաււնդ շղթայուն է Աժդահակ: Ուստի ինչ որ կը պատմէ Սորենացի Աժդահակի սպանման մասին, օտար է վէպին:

Բ.

Մովսէս Սորենացի իւր վերլուծութեան մէջ յառաջ կը բերէ գծեր, որոնք չեն հայիր Աժդահակի առասպելին. անոնք համայնաւար Մազդակի անձին եւ վարդապետութեան մասին են: Այս տեսակէտէ հետաքրքրական են այս գծերը եւ արժանի մանր նկատողութեան:

Կը գրէ Մովսէս, թէ Բիւրասպի Աժդահակ «առ Ներքովթաւ նախնի նոցա» այս ինքն Պարսից նախապետն եղած է. «սա ոչ քաջութեամբ քան թէ հարստութեամբ եւ ճարտարութեամբ զցեղապետութիւն ազգին իւրոյ ունէր, հնազանդեալ Ներքովթայ. եւ հասարակաց զկենցաղս կամէր ցուցանել ամենեցուն. եւ ասէր ոչինչ իւր առանձին ումե՛ք ունել պարտ է, այլ հասարակաց: Եւ ամենայն ինչ նորա յայտնի էր բան եւ գործ. եւ ի ծածուկ ինչ ոչ խորհէր, այլ զամենայն յանդիման արտաքս բերէր լեզուաւ զծածուկս արտին: Եւ զեւ զմուտ բարեկամացն որու պէս ի տուրնջեան նոյնպէս եւ ի գիշերի սահմանէր: Եւ այս է առաջին նորա ասացեալ անբարի բարերարութիւնն: — Այլ քանզի աստեղաբանութեամբ հօր եղեալ՝ յօժարեցաւ ուսանել եւ զկատարեալ չարութիւնն. եւ այսօրիկ անկարելիք նմա. քանզի որպէս վերադոյնն ասացաք՝ սովորութիւն ունէր պատրանաց աղաղաւ առ բաղումս՝ ոչինչ ի ծածուկ գործել. եւ <քանզի> զայնպիսի վերջին եւ կատարեալ չարութիւն յայտնի ուսա-

նեւ կարողութիւնն ոչ էր, հնարի այսպիսում դառնութեան հնարս. ցաւս ինչ յորովայնի ունել բաղբաղէր չարաչարս, որ ոչ այլով իւրեք քան թէ բանիւ իմն եւ անուամբ սոսկալեաւ բժշկիցի, զոր վայրապար լսել ումեք ոչ է կարողութիւն» (91—92):

Արգէն Շտաքելբերգ WZKM 12 (1905), 237—238, միտ դրած էր որ Մ. Խորենացւոյ այս տողերու տակ համայնալար Մազդակի մասին ակնարկութիւններ կը տեսնուին: Կը դրէ Շտաքելբերգ. «Թէպէտ Տարբարի կը պատմէ թէ Ֆերիզուն Դահակին յաղթելէն ետքը հոգ տարաւ որ այն երկրամասերն ու այլ ստացուածքները, զորոնք Դահակ կորզած էր մարդիկէն, վերադարձուն իրենց նախկին տէրերուն, իսկ անտէր մնացածները բաշխուին աղքատներուն եւ ռամիկներուն», բայց եւ այնպէս կարելի է, պատմադրին այս տողերէն հետեւցնել, թէ համայնալարական կարգերը այնպէս վաղ հաստատուած ըլլան, ինչպէս Մ. Խորենացի կ'ենթադրէ, որ Աժդահակի կը վերագրէ զանոնք: «Մեզի այնպէս կ'երեւայ թէ Մովսէս Խորենացւոյ այս տողերը Մազդակի վարդապետած պարսիկ համայնալարական աղանդի մասին ակնարկող յուշեր են: Այս անդրադարձութիւնները Մովսէսին են քան աւանդութեանը. Մովսէս զիտած է ասով իւր Մեկենասը անհեղեղ առասպելներէ ետ կեցնել»:

Թէ ինչ կ'իմանայ Մովսէս «զամենայն յանդիման արտաքս բերէր զծածուկս սրտին», բացայայտ է. յամենայն դէպս Պարսից Առասպելին անծանօթ է այս: Բայց կ'երեւայ թէ համայնալարական սկզբունքէ բխած վարդապետութիւն մըն է, որ կը խոտէ դիւանագիտական դադանի դաշնադրութիւնները, եւ ոչ միայն դիւանագիտական, այլ եւ կենցաղական ամէն գաղտնի յարաբերութիւնները, որ մասամբ բնապետական սկզբունքներու կը յարի: Մութ է նաեւ «կատարեալ չարութեան» գիտութիւնը, որուն հասնիլ կը ձգտէր աղանդապետը:

Աղանդապետը «ցաւս ինչ յորովայնի ունել բաղբաղէր չարաչարս». ի՞նչ հիւանդութիւն էր այս, «որ ոչ այլով իւրեք քան թէ բանիւ իմն եւ անուամբ սոսկալեաւ բժշկիցի»: Խորենացի անպատշաճ կը համարի այս «սոսկալի բանն եւ անունը» դրի առնել. անոնք առանց տարակուսի դիւահարի անհամեստ եւ ամբարիշտ հայհոյութիւններն էին: Պարսից Առասպելը նաեւ այս «կատարեալ չարութեան» կամ «անբարի բարերարութեան» անծանօթ է:

Թեան» կամ «անբարի բարերարութեան» անծանօթ է:

Ամբողջը Մազդակի վարդապետութեան մերձեցման համար կուտան կ'ընծայէ մեզի Խորենացւոյ հետեւեալ տեղիքը. «Հասարակաց զկենցաղս կամէր ուսուցանել ամենեցուն. եւ ասէր ոչինչ իւր առանձին ումեք ունել պարտ է, այլ հասարակաց», ուստի ինչք, ստացուածք, նաեւ կ'ին:

Այս վարդապետութիւնը Պարսկաստանի մէջ քարոզեց առաջին անգամ Մազդակ, որ յայտնուեցաւ Կաւատի թագաւորութեան (490—527) առաջին տարիներուն: Մազդակի վարդապետութեան մասին համառօտիւ ակնարկութիւն ունին եւ անոր ժամանակակից մատենագիրք. աւելի ընդարձակ կը խօսին արար հեղինակներ եւ Ֆիրզուսի:

Մազդակեան աղանդի հիմնադիրը առ հասարակ կը ներկայացուի Մազդակ որդի Բամդատի: Տարբարի կը գրէ թէ մազդայական աղանդին բուն հիմնադիրն եղած է Չարադուշտ որդի Խորականի ի Պասայ. իսկ Մազդակ անոր առաքեալն եղած է ժողովրդեան քով: Ըստ այսմ ստացուածոց եւ կանանց հասարակաց ըլլալու վարդապետութիւնը կրնար աւելի կանուխ քարոզուած ըլլալ, որչափ ալ անծանօթ մնայ մեզի Խորականի որդւոյն Չարադուշտի ժամանակն եւ անձը: Յամենայն դէպս այս Չարադուշտը պէտք է նոյնացնել Չրուանի հետ, որ Պուրուշասպայի որդին էր:

Մազդակի հայրենիքը Դինաւարի կը նշանակէ Ստահր. Տարբարի զայն Մազարիյա կ'անուանէ: Աղանդապետի Մազդակ անուան արտասանութիւնը բոլորովին ստոյգ է: Թէպէտ արար հեղինակները առ հասարակ Mazdak կը կարդան, բայց Եաքութի զիտէ նաեւ Mazdak = Մաժդակ: Կայ Mizdak գրութիւնն ալ (Նէօլդեկէ, 456): Արմատը Մաժդ- կրնայ թերեւս համեմատուիլ Մաժդ-ոցի հետ, որ նաեւ Մաշտոց եւ Մաշթոց կը գրուի: Արդեօք Մ. Խորենացի, որ շիտթած է Մաժդակ եւ Աժդահակ անունները, անուանց նմանաձայնութեանէն չէ՞ մոլորած:

Ֆիրզուսի համաձայն Մազդակ Կաւատի արքունիքին մէջ զանձապահ էր: Իր վարդապետութիւնը այսպէս սկիզբ առաւ. Երան աշխարհի մէջ անյաջող հունձքի հետեւութեամբ սաստիկ սով տեղի կ'ունենայ: Ժողովուրդը անտանելի նեղութեան մէջ կ'իյնայ, մինչդեռ արքունիքն եւ նախարարական տունները մթե-

րած առատ ցորեն իրենց շտեմարաններու մէջ գերծ մնացին սովէ: Ժողովուրդը շատ անգամ ձայն բարձրացուց. հաց կը պահանջէր: Այս ընդհանուր սովը կ'երեւայ թէ յուզած է Մազդակի սիրտը: Գնաց անիկա թագաւորին եւ առակով հարցուց անոր, թէ ինչ ընելու է ժողովրդեան վիշտը թեթեւցնելու համար: Եթէ մարդ մը, ըսաւ, թունաւոր օձէ մը խայթուի եւ դրացին հակաթոյն մ'ունենայ եւ չուզէ տալ եւ մարդը մեռնի, կարելի՞ է անոր մահուան պատճառը դրացին համարիլ: Ի հարկէ, պատասխանեց թագաւորը. եւ եթէ ամբաստանուի այնպիսին, պէտք է դատապարտել, որովհետեւ չխափանեց ընկերոջ մահը, զոր կարող էր: Նոյն իմաստով երկրորդ հարցում մ'ալ ուզեց Մազդակ թագաւորին եւ ընդունեցաւ նման պատասխան մը:

Ասոր վրայ իրաւունք համարեցաւ Մազդակ արքունի շտեմարաններու մէջ պահուած ցորենները բաժնել սովեալներուն: Երբ համար կը պահանջէ թագաւորը Մազդակէն արքունի ցորեններու վատման մասին, կ'արդարացնէ ինքզինքը Մազդակ նոյն ինքն թագաւորին տուած պատասխաններով: Լսելով զայս թագաւորը՝ կը խնդրէ Մազդակէն, որ իր այս նորալուր վարդապետութեան մասին իրեն աւելի մանրամասն ձառէ: Այն ատեն կը յայտնէ Մազդակ, թէ ինքը անարդար կը համարի երբ կը տեսնէ թէ մարդիկէնէն ոմանք կ'ապրին յղիութեան մէջ, մինչ ուրիշներ զուրկ ամէն կարեւորէ՝ կը տառապին. պէտք է աշխարհի վրայ ոչ հարուստ եւ ոչ աղքատ ըլլայ. երկրաւոր կենցաղը ապրելու համար ամէն մարդ հաւասար իրաւունք ունի: Մարդ հինգ դեւէ պէտք է զգուշանալ. ասոնք են. Նախանձ, ցանկութիւն, ազահու թիւն, բարկութիւն եւ վրէժխնդրութիւն: Կանայք եւ ստացուածքներն այն առարկաներն են, զորոնք իրրեւ գործի ունին դեւերը իրենց ձեռքը: Եթէ կանայք եւ ստացուածքները հասարակաց ըլլային, պիտի դադրէին անոնց պատճառաւ ծագած չարիքները: Կաւատ համոզուեցաւ, թէ ուղիղ են Մազդակի պատճառարանութիւնները եւ դաւանեցաւ անոր վարդապետութիւնը: Այսպէս ըստ Ֆիրզուսի, թէ եւ ուրիշներ կ'ըսեն թէ Կաւատ որովհետեւ կ'իյներ կը սիրէր, անոր համար յարեցաւ մազդակեան վարդապետութեան: Բայց այն ստոյգ է որ թագաւորը իւր կ'իյնէրն եւ

ոչ մէկը դրաւ հասարակաց տրամադրութեան:

Մազդակի վարդապետութիւնը շուտով տարածուեցաւ: Անոր յարեցան մանաւանդ աղքատներն եւ ժողովրդեան ստորին դասակարգը, որոնք անպաշտպան էին:

Թէ ամուսնութիւնը սկզբունքով վերցուցած է Մազդակ, այս մասին ուղղակի բան մը չեն ըսեր արար հեղինակները. բայց բազմակին ընտանիքներէ կանանց բռնութեամբ յախապետութիւնն եւ ստացուածքներու եւ զասակարգի դանազանութեան բարձումը ի հարկաւորութեանէ առ այն կ'առաջնորդէր: Թէ ընտանիքի քայքայումը տեղ տեղ արդէն ընթացք առած էր Մազդակեաններէ, կը հաստատեն արար մատենագիրները:

Կաւատ օգտադործեց այս շարժումը քայքայելու համար ազնուականներու ոյժը. բայց ինքնին ոչ իւր գանձերն եւ ոչ իւր կ'իյները տուաւ անոնց: Յամենայն դէպս Յոսուէ Սիւնակեացի եւ Պրոկոպիոսի խօսքերէն կ'երեւայ թէ Մազդակէն քարոզուած վարդապետութեան հիմնական բովանդակութիւնն էր կանանց հասարակաց ըլլալը. ասկէ տարբեր բան չի պատմեր նաեւ Ֆիրզուսի:

Մազդակ իւր վարդապետութեան տուած էր կրօնական լրջութիւն: Անիկա ամէն չարաց սկիզբը կը դնէր նախանձն, բարկութիւնն եւ ընչաքաղցութիւնը, որոնք կը յառաջադայեն դեւերէն եւ կը խանդարեն Աստուծոյ սահմանած հաւասարութիւնը: Բնականաբար իր մարդասիրական վարդապետութեան — «անբարի բարերարութեան» ըստ երեւութիւն անհերքելի տրամաբանութիւնը պիտի հաճոյանար ամէնէն աւելի ստորին դասակարգին, որոնք անպաշտպան էին: Կրօնական հոգի վրայ հիմնուած էր նաեւ մազդակեանց արիւն չթափելու եւ միս չուտելու արգելիչ պատուիրանը:

Ի սկզբան դիմադրութիւն չկրեց Մազդակ. թէպէտ ի ծածուկ հակառակ էին անոր աղատները: Քանի մը տարի ետքը յայտնուեցաւ սովահոսութիւնը: Տժգոհներուն յարեցան մողերը: Բարձրացուեցաւ ապստամբութեան դրօշը. պարագլուխներն էին մողպետները: Ապստամբներու ձեռքը ինկան Կաւատ եւ Մազդակ. վերջինս կրցաւ իւր հետեւողներու օժանդակութեամբ փախուստի դիմել: Հաւանորէն երկիւղ զգալով մազդակեանց մեծ

Թուէն՝ մեզմ վարուեցան սպասամբները թագաւորին հետ. Կաւատ բանտարկուեցաւ. եւ անոր եղբայրը Զամասպ թագաւոր հռչակուեցաւ: Բայց յաջողեցաւ Կաւատ փախչել բանտէն եւ սպաստանարան գտնել Հեփթաղներու քով. քիչ յետոյ վերադարձաւ Կաւատ եւ ձեռք բերաւ միւսանգամ գահը: Մագդակեանները նորէն հաւաքուեցան իր շուրջը:

Անցան տարիներ: Կաւատ մտահոգուած էր թագին ժառանգի մասին: Մագդակեանց թիկնածուն էր Փթասուարասա, որ Կաւատի ըստ երիցութեան՝ երրորդ որդին էր, կըրթուած մագդակեան վարդապետութեամբ: Մոգերը եւ ուղղափառ կուսակցութեան անդամները կը պաշտպանէին Սոսրովի, Կաւատի շորորդ որդւոյն թիկնածութիւնը. անոնց հետ էր նաեւ Կաւատ:

Ձերմ փախազը, որ գահին վրայ իրեն յաջորդ ունենայ զՍոսրով, պատճառ եղաւ Կաւատի, որ իր կեանքի վերջին օրերուն բախում ունենայ Մագդակեանց հետ, որոնց ոյժը ինքն էր ստեղծած, որոնց վարդապետութեան յարած էր եւ որոնց բարեացակամ վերաբերութիւնն իր հանդէպ այնպէս մեծամեծ ծայրութիւններ մատուցած էր իրեն: Մագդակեանք գլխէն թէ իրենց գոյութեան համար անհրաժեշտ էր արքայական պաշտպանութիւնը. պէտք էր ամէն քար շարժելն նոյն պաշտպանութիւնը, եւ կամ գոնէ հանդուրժողութիւնը ապահովելու համար: Իրենք գիրենք կը զգային հզօր եւ համոզուած էին թէ իրենց կուսակցութեան ծրագիրը պիտի կարենան ի հարկին նաեւ բռնութեամբ ի գլուխ հանել: Իրաց զրուեցան վրայ վստահ խնդրեցին Կաւատէն, որ զՓթասուարասա առ կենդանութեան յաջորդ հռչակէ: Բայց խորհրդը ուրիշ ելք ունեցաւ: Կաւատ ինք զինքը Մագդակեանց առաջարկութեան համաձայն ընծայելով՝ հրաման տուաւ, որ անոնք իրենց որդիներով եւ կիներով ըստ կարի մեծաթիւ ներկայ ըլլան թագաւորութեան հանդիսին: Երբ հաւաքուած էին՝ հրամայեց որ Մագդակեանները այլադեմներէն բաժնուած մէկ կողմը տեղ առնեն, պատրուակ բերելով թէ ինքը կը փախագի որ թագաւորութեան արարողութեան կարեւոր մասերը Մագդակեանները կատարեն: Հազիւ թէ անջատուած տեղի ունեցած էր եւ Մագդակեանք միամիտ համախմբուած, պատրաստ կանգնած զօրականը հրաման ընդունեցաւ յարձակիլ անդէն Մագ-

դակեանց վրայ եւ կոտորել զանոնք անխայարեան ահաւոր նախճիր գործուեցաւ տեղւոյն վրայ: Ի մէջ այլոց սպանուեցաւ Մագդակեանց առաջնորդը՝ Ինդազար (Ինդարապար). ապա հրաման ելաւ որ փնտռեն նաեւ նահանգներու մէջ գտնուած Մագդակեանները եւ կոտորեն: Այսպէս ըստ յունական աղբերաց:

Քիչ մը տարբեր կը պատմէ Ֆիրդուսի. Մագդակեանք կը կասկածէին Սոսրովէն. Մագդակ անցած 100.000 կուսակիցներու գլուխը ցոյց մը կը սարքէ. ցոյցին նպատակն էր յայտնել իրենց հպատակութիւնը թագաւորին: միաժամանակ զնել թագաւորին առջեւ թագաժառանգ Սոսրովի հանդէպ նոր վարդապետութեան ցոյց տուած անտարբերութիւնն եւ սպաննել, որ Սոսրով գրաւոր յանձն առնէ հին կրօնէն հրաժարիլ եւ յարիլ նորին: Սոսրով ընդդիմացաւ, ըսելով թէ ինքը մագդակեան վարդապետութիւնը հերձուածողական կը համարի. եւ խնդրեց որ տրուի իրեն վեցամսեայ ժամանակ մը, իր ապացոյցները հրատարակի վրայ զնելու համար, որ եւ շնորհուեցաւ: Սոսրով օգտագործելով ժամանակը՝ մէկ կողմէն հմտաւոր մոգպետները քաղաք հրաւիրեց, միւս կողմէն պատրաստութիւններ տեսաւ: Ժամադիր ժամուն տեղի ունեցաւ վիճարանութիւնը Մագդակեաններու եւ Մագդակեանն միջեւ: Դժուարին չեղաւ վերջիններուն ապացուցանել, թէ Մագդակի վարդապետութիւնը բովանդակ պետութիւնը քայքայման կը մատնէ, որովհետեւ այն ոչ միայն դասակարգային կարգերը կը բառնայ, այլ եւ ընտանիքի գաղափարը կը ջնջէ: Ասոր վրայ հրաման կ'ընդունի Սոսրով իւր հօրմէն կոտորել բնաջնջել Մագդակեանները: Մագդակ կախաղան կը հանուի: Ֆիրդուսիի ուրիշ օրինակ մը, զոր ունեցած է Մոհլ աչքի առաջ, կը պատմէ թէ Մագդակ, որովհետեւ թագաւորէն անոր աղջիկը, գահն ու թագը պահանջած էր, անոր հրամանաւ եռացեալ կուսրի (ձիւթի) մէջ կը նետուի: Այս կը պատահի 528 կամ 529 թուին:

Մագդակի մասին Սորենացոյ լսած աւանդութիւնը բազմօք նման է Յոյն եւ Պարսիկ աղբիւրներու հաղորդած գծերուն: Անշուշտ աւանդութիւնը, լսուած բերնէ բերան զանազան աշխարհներու մէջ, պիտի ունենար իւր իտտորոզ գծերն ալ. եւս առաւել Սորե-

նացոյ զըջին տակ, որ Աժդահակի եւ Մագդակի զրոյցները ձուլած է ի մի իւր սեպհական եւ բռնադատիկ ըմբռնումներով:

Ուշադրութեան արժանի է Սորենացոյ քով յատկապէս այն տեղիքը, ուր անիկա կը նկարագրէ իւր Ստորագրութեան մէջ Աժդահակի կատարածը, որ բոլորովին աննման է առասպելին, նոյն իսկ հակասութեան մէջ է անոր հետ: Առասպելը, իւր բոլոր տարբերակներու մէջ, գիտէ թէ Աժդահակ Հոուդէնէն շրթայուած տարուած է Դրմբաւընդ լեռը եւ հոն քարայրի մը մէջ ժայռին բեւեռուած. եւ կենդանի է հոն դեռ այսօր: Այս կէտը անտեսելով Մովսէս իւր Ստորագրութեան մէջ կը գրէ թէ «... ի սաստիկ վարելոյն զնա (զԱժդահակ)՝ թօթափեցաւ ամբոխ նորա ի նմանէ. յայս վստահացեալ վարողացն զնա՝ հանգեան առուրս ինչ գտեղեօքն: Եւ Բիւրասպեայ ժողովեալ զցրուեալսն՝ յանկարծօրէն հասանէ ի վերայ նոցա (հալած չացն) մնաս սաստիկ առնելով. այլ յաղթէ բազմութիւնն (նմա) եւ փախստական լինի Բիւրասպի. եւ հասեալ սպանանեն զնա [մերձ ի լեւանն²] եւ ընկենուն ի վիճ մեծ ծծմբոյ»:

Այս տեղ կը տեսնենք մենք Մագդակեանց վրայ առաջին եւ երկրորդ յարձակումներու մասին ակնարկութիւններ. առաջին յարձակումէն ետքը կըրցան Մագդակեանք իրենց ոյժը նորէն ժողովել. բայց պարտուեցան երկրորդին մէջ. Մագդակ Ֆիրդուսիի համաձայն «ի գուր եռացեալ ձիւթոյ» նետուեցաւ եւ Մ. Սորենացոյ համաձայն «ընկենուն զնա ի վիճ մեծ ծծմբոյ». պարագայ մը, որ չէր պատշաճէր Բիւրասպի Աժդահակայ առասպելին, ճշգրիտ կը համապատասխանէ Մագդակի պատմական վէպին: Անշուշտ «ձիւթի» եւ «ծծումբի» մէջ մեծ տարբերութիւն զնելու չէ, նկատի առնելով որ պատմուածքը երկու հեղինակներու քով ալ աւանդութիւնէն քաղուած է:

Հ. Ն. ԱԿԻՆՅԱՆ

¹ Բ օրինակը կը կարգայ. ժողովեալ զցրուեալ սակաւ զօրսն:
² Բ օրինակը չունի «մերձ ի լեւանն»:

ՀՅՅԵՐԷՆ ԸՆԵՏԱՐԱՆՆԵՐՈՒ ՍԿՋՐՆԵԳՐԻ ՀԱՐՅԸ ԵՒ ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԻ ՈՒ ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻՈՑ ԿՈՉՈՒՄՆԵՐԸ

(Շարունակութիւն):

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ ԵՒ ՓԱՐՊԵՑԻ ԻՆՏԵՆՍԻՎԱՑ

Ագաթանգեղոսի ու Փարպեցոյ կոչումները դասաւորելու ժամանակ՝ յաճախ դժուար է որոշել, թէ արդեօք անոնց շեղումները Զ. ի բնագրէն իբր ազատ յառաջընթացութիւն պէտք է նկատել, թէ հայերէն Աւետարաններու տարբեր բնագրի մը վերագրել, եւ այն՝ ինչ չափով: Նախորդ յօդուածով ջանացինք ապացուցանել, որ երկու պատմագրերուն ալ կիրարկած Աւետարանները լիովին չեն համաձայնի Զ. ի բնագրին հետ. մենք գտանք հոն շօշափելի քանակով ընթերցուածներ, որոնք Տատիանեան Համարաբառի լայն գործածութեան ու ազդեցութեան անհերքելի վկաներն են: Այս պարագան միայն բաւական պիտի ըլլար մեծ զգուշութիւն պարտադրելու մեզի. միւս կողմէ սակայն պակաս չեն զօրաւոր օրինակներ ի նպաստ լայն ըմբռնուած ազատութեան մը: Յաջորդ էջերուն կը յանձնենք լուսաբանել զայս:

Մատթ. Բ. 6. Եւ դու Բեթղէսէմ (ԱԲ Բեթղէսէմ) ոչինչ կրսեր վիճակաց Խաւսի քէն ծագեացի ինձ պետ եւ իշխան տանն Իսրայէլի, եւ ելք նորա ի սկզբանէ առուրց աշխարհի. Ագ. 193, Միքէ Ե. 2. Եւ դու Բեթղէսէմ տուն Եփրատայ, սակաւաւոր իցես լինել ի հազարաւորս Յուդայ, ի քէն ելցէ ինձ լինել իշխան (տ. ելցէ ինձ իշխան) Իսրայէլի, եւ ելք նորա ի սկզբանէ առուրց աշխարհի: Ագ. Միքէէն կ'առնէ վերջաւորութիւնը, սակայն նա կը շեղի Մատթէոսէն իւր կրճատումով ու յաւելուածով. Մատթ. Բ. 6. Եւ դու Բեթղէսէմ երկիր Յուդայ, ոչինչ կրտսեր (տ. կրսեր) ես իշխանս Յուդայ, ի քէն ելցէ ինձ իշխան, որ հովուեացէ զժողովուրդ իմ զԻսրայէլ:

Գ. 14. Ինձ պարտ է (Զ՝ պիտոյ է) ի քէն մկրտել. Ագ. 204. Տ կը համաձայնի մասամբ Աւետարանի հետ լեզուական տեսակէտէ: Ինձ պիտոյ է ի քէն կնիք առնուլ. Տ 91. այլուր կիսատ թողած է. Ես կարօտ եմ. Տ 96:

Գ. 10. (ամենեցուն զայն զնէր ի մտի, զի) Տեառն Աստուծոյ իւրեանց (Ե մերում) միայն երկիր պաղցեն (Ե պաղցուք, ԱԲ պա-